

Dichtheid van het opvoedingsmilieu en attachment: een vooronderzoek*

L W C TAVECCHIO en
M H VAN IJZENDOORN
Vakgroep Wijsgerige en Empirische
Pedagogiek, R U Leiden

Samenvatting

In dit artikel wordt verslag gedaan van een survey-onderzoek naar de relatie tussen de dichtheid van het opvoedingsmilieu en een bepaald aspect van gehechtheid ('attachment'), namelijk de door het kind ervaren veiligheid in potentieel bedreigende situaties. De dichtheid van het opvoedingsmilieu wordt o m bepaald door het aantal opvoeders dat met het kind in relatie treedt en door de mate waarin de ouders bij de opvoeding betrokken zijn. Aan de theorievorming rond deze vraagstelling wordt in dit artikel slechts kort gerefereerd. Het onderzoek werd verricht bij 166 ouderparen in Leiden en omgeving met tenminste twee kinderen tussen 0 en 3 5 jaar en was er in de eerste plaats op gericht een globaal overzicht te verkrijgen van de stand van zaken bij een relatief grote groep gezinnen. Op basis van de bij deze groep verkregen vragenlijstgegevens werd met behulp van multiple regressietechnieken nagegaan hoe en in welke mate variatie in ervaren veiligheid is terug te voeren op variatie in een aantal direct en indirect aan de theorie over gehechtheid ontleende onafhankelijke variabelen. Van deze variabelen bleek slechts een minderheid enige samenhang van betekenis met ervaren veiligheid te vertonen. Deze samenhang suggereert dat een hogere mate van ervaren veiligheid wat vaker lijkt samen te gaan met het buitenshuis werken van de moeder en een enigszins relativerende opvoedingsattitude, hetgeen geen steun betekent voor de vigerende (voor)oordelen ten aanzien van de negatieve effecten van werkend moederschap op de

emotionele ontwikkeling van het (zeer) jonge kind. De betekenis van de vader als potentieel 'verdunner' van het opvoedingsmilieu kon in dit onderzoek niet ondubbelzinnig worden vastgesteld en noopt tot nader onderzoek. Dat laatste geldt overigens ook voor de overige onderzoeksresultaten. Aan het gebruik van de vragenlijstmethode voor onderzoek naar complexe opvoedingsverschijnselen kleven de nodige feilen. Het hier gerapporteerde onderzoek heeft het karakter van een voorstudie, die moet worden aangevuld en gevalideerd met een aantal kleinschaliger maar dieper gravende observatiestudies ten aanzien van de betrokken gehechtheidsdimensie.

1 Inleiding

In dit artikel staat de relatie tussen de 'dichtheid van het opvoedingsmilieu' en ontstaan en ontwikkeling van gehechtheid ('attachment') tussen ouders en hun (zeer) jonge kinderen centraal. De 'dichtheid van het opvoedingsmilieu' wordt o m bepaald door het aantal opvoeders dat met het kind in relatie treedt. Van een 'dicht' opvoedingsmilieu is sprake wanneer slechts een opvoeder regelmatig met het kind interacteert, waardoor het kind nauwelijks mogelijkheden heeft zich aan meer dan een persoon te hechten. In een minder dicht of 'dunner' opvoedingsmilieu kunnen meerdere personen een relatie met het kind opbouwen. Op hier niet nader te preciseren theoretische gronden kan men verwachten dat een dicht opvoedingsmilieu zou kunnen leiden tot meer angstige vormen van gehechtheid ('avoidant' of 'resistant' attachment, cf. Van IJzendoorn, 1979, 1980) van het kind aan personen uit zijn omgeving. Anderzijds is er reden om aan te nemen dat waar sprake is van een kwantitatieve of kwalitatieve 'verdunning' van het opvoedingsmilieu, bijvoorbeeld als gevolg van het buitenshuis werken van de moeder, de inschakeling van creches, verblijf bij grootouders, een grotere participatie van de vader aan de opvoeding of een minder protectieve opvoedingsattitude van de ouders, het kind zich vaker relatief

* Met dank aan drs F. A. Goossens, drs K. Jansen, drs P. M. Kroonenberg, drs M. M. Vergeer en drs T. H. A. v. d. Voort voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

veilig gehecht voelt aan zijn opvoeder(s), ('secure' attachment, cf. Van IJzendoorn, *ibid.*). Op theoretische en empirische gronden is verder te verwachten dat kinderen met een veilige gehechtheid aan één of meer opvoeders zich in potentieel bedreigende situaties (zoals scheidingssituaties, confrontatie met vreemde personen en/of omgevingen) minder onveilig zullen voelen dan kinderen met angstige gehechtheidsvormen (cf. Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978).

Het begrip 'dichtheid van het opvoedingsmilieu' verwijst naar de vooral ook praktisch gezien belangrijke discussie over de al dan niet noodzakelijke permanente aanwezigheid en bereikbaarheid van één en dezelfde opvoeder, doorgaans de moeder van het kind, gedurende de eerste vier levensjaren. Met het in dit artikel beschreven onderzoek is getracht enkele bouwstenen aan te dragen voor een zakelijker, meer wetenschappelijk fundament onder de veelal onzakelijke, emotionele discussies tussen voor- en tegenstanders van een 'verdunning' van het opvoedingsmilieu. Hierbij ligt het accent op de interpretatie van het verkregen empirisch feitenmateriaal. Elders werd reeds uitvoeriger aandacht besteed aan de pedagogisch-antropologische, theoretische en historische achtergronden van de begrippen 'dichtheid van het opvoedingsmilieu' en 'gehechtheid' (cf. Van IJzendoorn, Tavecchio & Reijngoud, 1979; Van IJzendoorn & Tavecchio, 1979; Van IJzendoorn, 1980). De resultaten van een vooronderzoek vindt men beschreven in Tavecchio en Van IJzendoorn (1979).

In de fase van het (empirisch) onderzoek waarin wij ons thans bevinden ligt de nadruk meer op het verkrijgen van een globaal overzicht van de stand van zaken bij een relatief grote groep gezinnen dan op het verwerven van inzicht in de precieze details van de relatie tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en gehechtheidsontwikkeling. Daarom werd gekozen voor gebruik van de vragenlijst als dataverzamelingsmethode. Deze methode kent natuurlijk zijn beperkingen, vooral omdat een wel heel sterk beroep wordt gedaan op het waarnemingsvermogen van de ouder, in casu de moeder met betrekking tot het gezinsleven waaraan zij zelf actief deelneemt. Een vragenlijst inventariseert verder uitsluitend opinies en/of attitudes van de respondenten, géén gedragingen. Bovendien is de invloed van 'sociale wenselijkheid' op de gegeven antwoorden niet

ondenkbaar. We gaan in ons onderzoek echter uit van het 'triangulatie-principe': het gebruik van diverse methoden met verschillende tekortkomingen kan bij convergentie van resultaten tot meer gefundeerde conclusies leiden. Zo worden dezelfde vragen die hier centraal staan, in andere deelprojecten met name met behulp van observatie-methoden beantwoord.

Zowel dichtheid van het opvoedingsmilieu als gehechtheid zijn constructen die in een betrekkelijk grootschalig survey-onderzoek als het onderhavige niet eenvoudig geoperationaliseerd kunnen worden. Het eerstgenoemde construct werd daartoe in een drietal meer concrete en onderzoekbare componenten ontleed:

1. *Kwalitatieve dichtheid*, zoals bepaald door de mate waarin de ouders blijf geven van een 'protectieve' dan wel een meer 'relativerende' opvoedingsattitude; tevens spelen hierbij de attitude ten aanzien van het buitenshuis werken van de moeder en de attitude ten aanzien van het part-time werken van de vader met het oog op de opvoeding een rol.
2. *Kwantitatieve dichtheid*, zoals bepaald door het al dan niet buitenshuis werken van de moeder, het bezoek van het kind aan crèches, peuterspeelzalen, e.d. en het aantal nachten dat het kind van huis afwezig is geweest.
3. De rol- en taakverdeling tussen de ouders, met speciale aandacht voor de *participatie van de vader* aan huishoudelijke, verzorgende en pedagogische activiteiten die in het gezin verricht worden; anders gezegd gaat het hier om de mate waarin de vader als 'verdunner' van het opvoedingsmilieu naar voren treedt.

De mogelijkheden om het construct gehechtheid met behulp van de vragenlijstmethode te operationaliseren zijn eveneens beperkt. In het kader van dit exploratieve onderzoek is de operationalisatie beperkt gebleven tot slechts één dimensie van het construct, namelijk de *door het kind ervaren veiligheid, c.q. angst* in:

- vreemde omgevingen en onbekende situaties;
- contacten met relatief onbekende personen ('vreemden');
- situaties van afwezigheid van de ouders.

In 3.2 wordt nader ingegaan op de gekozen operationalisatie van gehechtheid.

Vanuit wetenschapstheoretisch en methodologisch perspectief kunnen de nodige kanttekeningen worden geplaatst bij de keuze van het survey-onderzoek en de vragenlijst om zulke uiterst complexe variabelen te onderzoeken. Eerder werd in dit tijdschrift reeds uitvoerig ingegaan op de problemen met betrekking tot de operationaliseerbaarheid van het construct gehechtheid (Van IJzendoorn, 1979). Eén van de conclusies was toen dat langdurige observatie van het vertoonde gedrag in al dan niet gestandaardiseerde interactie-situaties tussen moeder, vader en kind(eren) zeer wenselijk is. Waarmee nogmaals wordt onderstreept dat het hier gerapporteerde onderzoek in essentie het karakter heeft van een eerste globale exploratie van het objectgebied, die in een volgend stadium door middel van kleinschalige observatiestudies zal worden aangevuld, uitgediept en gevalideerd. Met de hiervoor aangestipte beperkingen in het achterhoofd is getracht op de volgende vijf centrale onderzoeksvragen een voorlopig antwoord te formuleren:

1. Is er een samenhang tussen de mate van protectieve gevoelens van de ouders ten opzichte van hun kind en de door het kind ervaren gevoelens van veiligheid in potentieel bedreigende situaties?
2. Maakt het buitenshuis werken van de moeder verschil voor de door het kind ervaren veiligheid?
3. Is er een samenhang tussen de mate waarin de vader als 'verdunner' van het opvoedingsmilieu naar voren treedt en ervaren veiligheid?
4. Maakt het bezoeken van een crèche, peuterspeelzaal e.d. verschil voor de door het kind ervaren veiligheid?
5. Bestaat er samenhang tussen het aantal kortdurende scheidingservaringen, zoals bijvoorbeeld een paar dagen elders logeren en overnachten, en de door het kind ervaren veiligheid?

Zoals eerder opgemerkt gaan wij hierbij uit van de op theoretische en empirische gronden plausibel te maken verwachting dat kinderen opgevoed in een minder dicht milieu zich eerder veilig gehecht zullen voelen, i.c. zich in potentieel bedreigende situaties minder onveilig zullen voelen dan kinderen opgevoed in een dichter milieu.

2 De onderzoeksgroep

Zoals uit het voorgaande kon worden afgeleid is gekozen voor een dwarsdoorsnede-onderzoek met behulp van de vragenlijstmethode, waarbij 237 Leidse gezinnen werden aangeschreven die voldeden aan de voorwaarde dat ze tenminste een *getrouwd paar met twee kinderen in de leeftijd tussen 0 en 3.5 jaar* omvatten. Deze 237 gezinnen vormden ten tijde van de dataverzamelingsfase van het onderzoek (oktober/november 1979) de *gehele* (Leidse) *populatie* van gezinnen met de gewenste kenmerken. De redenen waarom dergelijke eisen werden gesteld hangen samen met de mogelijkheid van vervolgonderzoek onder dezelfde groep en dezelfde leeftijds categorie zeer jonge kinderen. Na een viertal motiveringsronden bleken 183 ouderparen (ruim 77%) bereid hun medewerking aan het onderzoek te verlenen, een voor dit soort survey-onderzoek alleszins redelijk resultaat. Nagegaan werd in welke mate respondenten en nonrespondenten van elkaar verschilden. Het belangrijkste gegeven van de nonrespondenten bestond uit een schatting van de sociaal-economische status (SES) op basis van beschikbare informatie over het beroepsniveau van de man. Bij de respondenten werd deze variabele berekend volgens de zgn. 'Bernstein-methode', waar wordt uitgegaan van zowel het opleidings- en beroepsniveau van de vader als dat van de moeder (Bernstein, 1970; zie ook Meijnen, 1977). De indeling naar opleidings- en beroepsniveau vond plaats aan de hand van de ITS-beroepenklapper (Westerlaak et al., 1975) en de opleidingsschaal die ook Meijnen in zijn onderzoek hanteerde (voor details over de berekeningsprocedure zie Van IJzendoorn et al., 1980, blz. 92). In Tabel 1 vindt men de SES-verdelingen van de onderzochte gezinnen en de totale groep.

In Tabel 1 vindt men overigens de verdeling bij 166 gezinnen, omdat 17 gezinnen met tweelingen bij de verdere analyses buiten beschouwing werden gelaten (zie Jansen, 1980, voor onderzoek bij deze groep). Ondanks de bijna verwoede pogingen om ook deze groepen tot deelname te motiveren zijn de niveaus 1 en 2, dat wil zeggen de 'allerlaagste' milieus, in de aangeschreven groep van 237 gezinnen bijna tweemaal zo sterk vertegenwoordigd als in de uiteindelijk onderzochte groep van 166 gezinnen (12.3% versus 7.2%). De drie hoogste

Tabel 1 *Verdeling van sociaal-economische status in de oorspronkelijk aangeschreven groep (N = 237) en de uiteindelijk onderzochte groep gezinnen (N = 166)*

Niveau	oorspronkelijke groep		onderzochte groep	
	f	%	f	%
1 ongeschoolde arbeid	3	1.3	1	.6
2 geschoolde arbeid	26	11.0	11	6.6
3 lagere employes	39	16.4	26	15.7
4 middelbare employes	40	16.9	31	18.7
5 hogere employes	41	17.3	33	19.9
6 academisch niveau	63	26.6	52	31.3
7 missing/onbekend	25	10.5	12	7.2
totaal	237	100.0	166	100.0

milieus zijn in eerstgenoemde groep iets minder sterk gerepresenteerd (60.8% versus 69.9% in de onderzochte groep). Het bleek dat ouders in de lagere milieugroepen langer talmde met het geven van hun toestemming en vaker moesten worden aangeschreven dan ouders uit de hogere milieus. Zonder de laatste – ongebruikelijke – motiveringsgronden zou de verdeling van SES in de onderzochte groep wellicht nog iets schever ten gunste van de hogere milieus zijn uitgevallen. Overigens is het opvallend dat in dit onderzoek de hogere milieus nogal oververtegenwoordigd zijn, ook in de oorspronkelijke groep. Een reden tot voorzichtigheid met betrekking tot de externe validiteit van de resultaten¹¹ Met betrekking tot de gezinssamenstelling bestond de onderzochte groep van 166 gezinnen voornamelijk uit twee-kinder gezinnen (84.9%), 9.6% van de ouderparen had 3 kinderen, de rest vier of meer. De moeders waren gemiddeld 29 jaar oud (minimum 19, maximum 47 jaar, standaardafwijking = 3.9 jaar), de vaders gemiddeld 31 jaar (minimum 22, maximum 47 jaar, standaardafwijking = 3.6 jaar). Uit ieder gezin is vervolgens een kind geselecteerd waarop alle verdere analyses zich hebben gericht. Dit kind moest voldoen aan de eis dat het zich qua leeftijd het dichtst in de buurt van het interval 1-2.5 jaar bevond, teneinde de vergelijkbaarheid van de verschillende gehechtheidsindicatoren (zie 3.2) te optimaliseren. Gehechtheidsgedragingen maken immers een leeftijdsgebonden ontwikkeling door (cf. Van IJzendoorn, 1979). De volgens voornoemd criterium geselecteerde kinderen bleken relatief goed verdeeld te zijn over de variabele geslacht: 53.9% jongens en

46.1% meisjes. De verdeling op het punt van leeftijd vindt men in Tabel 2.

3. Keuze en operationalisatie van de onderzoeksvariabelen

3.1 Algemeen

Zoals in paragraaf 1 werd uiteengezet werden de constructen dichtheid van het opvoedingsmilieu en gehechtheid ontleend in een aantal meer concrete, met behulp van de vragenlijst-methode onderzoekbare elementen. Ten aanzien van gehechtheid werd gekozen voor het meten van de mate van de door het kind ervaren veiligheid in potentieel bedreigende situaties. De dichtheid van het opvoedingsmilieu is onderscheiden naar de dimensies kwalitatieve dichtheid, kwantitatieve dichtheid en rol- en taakverdeling binnen het gezin, met speciale aandacht voor de rol van de vader in de diverse gezinsactiviteiten. In het onderzoek is de no-

Tabel 2 *Leeftijdsverdeling van de onderzochte kinderen*

Aantal maanden	f	%
10 - 12 maanden	27	16.3
13 - 18 maanden	34	20.5
19 - 24 maanden	23	13.8
25 - 30 maanden	48	28.9
31 - 36 maanden	34	20.5
totaal	166	100.0
\bar{x} = 23 maanden s = 8.4 maanden		

dige aandacht besteed aan de meettheoretische onderbouwing van de verkregen vragenlijstgegevens, die een rol speelden bij de operationalisatie van de indicatoren van voornoemde constructen en dimensies²

3.2 Operationalisatie van ervaren veiligheid c.q. angst in potentieel bedreigende situaties

Ervaren veiligheid, de belangrijkste afhankelijke variabele in het onderzoek, vormt de operationalisatie van een aspect van het meer-dimensionele construct gehechtheid, namelijk de mate waarin het kind zich veilig voelt in min of meer vreemde situaties. Het zijn deze situaties die in de meest gangbare operationaliseringsstrategie, de zgn. 'Strange Situation' van Ainsworth et al. (1978), kunstmatig tot stand worden gebracht in de theoretisch gefundeerde verwachting dat juist dan het gehechtheidsgedrag zich in zijn meest directe en pure vorm zal manifesteren. Moeders³ werd gevraagd naar de reacties van het kind op *alleen zijn*, op *duisterheid*, op een *kortstondige scheiding*, een *onbekende omgeving*, op de aanwezigheid van *vreemde personen of bezoekers*, de antwoorden werden gegeven op 3- of 4-puntsschaaltjes, waarbij moest worden aangegeven in welke mate (van angst of verlegenheid) het kind reageerde. Daarnaast betrof een tweetal items het algemene angstniveau van het kind, namelijk *bang zijn* en *hulen*. Hier moest de frequentie worden aangegeven. Omdat de 'gehechtheidsindicatoren' niet alle dezelfde schaalbreedte vertoonden, werd besloten tot standaardisatie van de scores. Lage scores op de nieuw gevormde variabele 'ervaren veiligheid' duiden op een relatief angstige gehechtheid, hoge scores op veiliger gehechtheidsvormen. Berekening van de interne consistentie van deze uit acht items bestaande 'schaal' leverde een coefficient alpha op van .65.

Terecht kan men zich hierbij afvragen wat een voor alpha acceptabele waarde is. Nunnally (1978, blz. 245 e.v.) zegt hier onder meer het volgende over: 'What a satisfactory level of reliability is, depends on how a measure is being used. In the early stages of research on

hypothesized measures of a construct, one saves time and energy by working with instruments that have only modest reliability, for which purposes reliabilities of .70 or higher will suffice. In aansluiting op deze uitspraak van Nunnally willen wij ons ook met een coefficient alpha van .65 voorlopig tevreden stellen,

mede gezien het feit dat alpha een nogal conservatieve schatting geeft van de schaalbetrouwbaarheid (Zeller en Carmines, 1980, blz. 60-63).

3.3 Operationalisatie van de onafhankelijke of predictorvariabelen

Met betrekking tot de kwalitatieve dichtheid van het opvoedingsmilieu is in eerste instantie gekozen voor een schaal die Schneewind (1976) in de Bondsrepubliek heeft ontwikkeld en gevalideerd. Na verwijdering van items vanwege te lage test-hertest betrouwbaarheid en geringe item-totaal correlaties bleef een schaal met 7 items over, waarvan coefficient alpha .67 bedroeg. Voorbeelden van items zijn: 'wat mijn kind doet, denkt en voelt interesseert me meer dan alle andere dingen', en 'bij alles wat mijn kind doet steek ik direct de helpende hand toe'. Verondersteld werd dat deze schaal het begrip *pedagogische betrokkenheid* aanvaardbaar operationaliseerde. Lage scores op de nieuw gevormde variabele (een somscore over de items), wijzen op een hoge zo niet overmatige betrokkenheid bij de opvoeding en ontwikkeling van het kind, hoge scores weerspiegelen een wat meer relativerende houding.

Naast vragen met betrekking tot de pedagogische betrokkenheid werden ook de *attitude ten opzichte van het buitenshuis werken van de moeder* en de *attitude ten aanzien van het parttime werken van de vader* ten behoeve van de opvoeding van de kinderen gemeten. De attitude ten aanzien van deze zaken vormt mogelijk een indicatie voor de kwalitatieve dichtheid van het opvoedingsmilieu. De bij beide vragen gehanteerde 5-puntsschaal liep van 1 (zeer ongunstig) tot 5 (zeer gunstig). Op deze plaats zij nog vermeld dat de opinie over het buitenshuis werken van moeders, met het oog op voor- en nadelen voor de opvoeding, nogal afwijzend was, niet in de laatste plaats bij de moeders zelf (cf. Tavecchio & Van IJzendoorn, 1982). Wetenschappelijk gezien zijn over de positieve of negatieve gevolgen van werkend moederschap overigens nog nauwelijks gefundeerde uitspraken te doen (Goossens, 1980).

In het onderzoek zijn de variabelen die verwijzen naar *kwantitatieve dichtheid* op eenvoudige wijze middels een directe vraag aan de moeder geoperationaliseerd. Het betrof hier vragen over

1 Het al dan niet *buitenshuis werken van de moeder* (categorien ja (1) en neen (2)),

- 2 Het aantal nachten dat het kind buitenshuis heeft doorgebracht, bijvoorbeeld in verband met logeren,
- 3 Het al dan niet bezoeken van creches, peuterspeelzalen, dagverblijven e.d., door het kind (in het onderzoek uiteindelijk gehanteerd als dichotome variabele, met de categorieën ja (1) en neen (2))

Van de 166 aan het onderzoek deelnemende moeders bleken er overigens maar 28 (17%) te werken. Iets meer dan een derde (36%) van de kinderen bezocht creches e.d. Vermeld dient nog te worden dat met betrekking tot het aantal nachten afwezigheid niet is gevraagd om een nadere specificatie. Zo kon in dit onderzoek een verblijf tijdens een logeerpartij bij een familielid niet worden onderscheiden van een opname in het ziekenhuis, die de ouder-kind relatie op ingrijpende wijze zou kunnen veranderen. In vervolgonderzoek zal zeker aandacht worden besteed aan mogelijk relevante variabelen van medische aard, mede gelet op onderzoeksresultaten van Klaus & Kennell (1976) betreffende de relatie tussen perinatale complicaties en gehechtheidsontwikkeling.

Een belangrijke onafhankelijke variabele heeft betrekking op de *taak- en rolverdeling* in het gezin. In dit kader gestelde vragen hadden betrekking op de mate waarin de ouders participeren aan huishoudelijke, verzorgende en 'pedagogische' activiteiten in het gezin, waarbij het er vooral om ging te achterhalen in hoeverre de vader feitelijk gezien als 'verdunner' van het opvoedingsmilieu naar voren kwam. De vragen moesten worden beantwoord door op een 5-puntsschaal aan te geven hoe het werk met betrekking tot taken als luiers verschonen, stofzuigen e.d. tussen vader en moeder was verdeeld. Een principale componentenanalyse⁴ over de gegeven antwoorden bevestigde het vermoeden dat onderscheid kan worden gemaakt tussen items die tenderen in de richting van traditioneel typisch 'vrouwelijke' taken, traditioneel typisch 'mannelijke' taken en enkele 'pedagogische' activiteiten, ten aanzien waarvan de rolverdeling minder geslachtsgebonden lijkt te zijn. Op basis van deze drie componenten werd een drietal nieuwe variabelen gecreeerd, te weten *vrouwelijke taakvervulling*, *mannelijke taakvervulling* en *pedagogische activiteiten*.

Hoge scores op deze drie nieuw gevormde

variabelen duiden op grotere participatie van de vrouw, lage scores op grotere participatie van de man aan de diverse activiteiten. Hoewel elders (Tavecchio & Van IJzendoorn, 1982) uitvoering wordt ingegaan op taak- en rolverdeling in het gezin en man-vrouw verschillen, zij hier niet onvermeld dat (zelfs in deze relatief hoog opgeleide groep) bij de meeste gezinnen een relatief traditionele werkverdeling bestaat. Alleen een aantal 'pedagogische' activiteiten als knuffelen, stoelen of voorlezen lijken wat evenwichtiger verdeeld te zijn. Slechts op dit gebied lijkt het symmetrische gezin inderdaad een realiteit te zijn (Young & Wilmott, 1973).

3.4 Overige variabelen

Tenslotte werd een aantal variabelen in het onderzoek betrokken die door ons beschouwd werden als mogelijkerwijze interveniërende variabelen.

- 1 *Het 'cultuur-pedagogisch niveau'* van het gezin, dat wil zeggen de mate waarin de ouders menen de nadruk te moeten leggen op het stimuleren van die culturele vaardigheden die geacht worden de intellectuele ontwikkeling positief te beïnvloeden (cf. Rupp, 1969; Meijnen, 1977, blz. 105). Cultuurpedagogisch niveau werd gemeten door de somscore over een vijftal indicatoren. De interne consistentie bereikte een in dit onderzoeksstadium toereikende waarde (0.69). Lage scores op de variabele wijzen op een minder uitgesproken interesse van de ouders voor het vernichten van activiteiten die een stimulerende werking hebben op de ontwikkeling van intellectuele vaardigheden.
- 2 *Ouderschapsmotivatie*, voortbouwend op eerder onderzoek van Out & Zegveld (1977) werd de ouders gevraagd zich uit te spreken over het belang van 13 motieven om kinderen te nemen of te krijgen. Van deze 13 motieven vielen er vijf af op basis van de test-hertest analyse. Voorbeelden van items zijn 'kinderen krijgen is een nieuwe ervaring', en 'je kunt je eigen opvattingen overdragen'. Een principale componentenanalyse over de antwoorden op de 8 items wees uit dat bijna alle items hoog laadden op een component, zodat de veronderstelling van een eendimensionele structuur voor de hand lag. De bepaling van coefficient alpha ondersteunde deze veronderstelling met een waarde van .70,

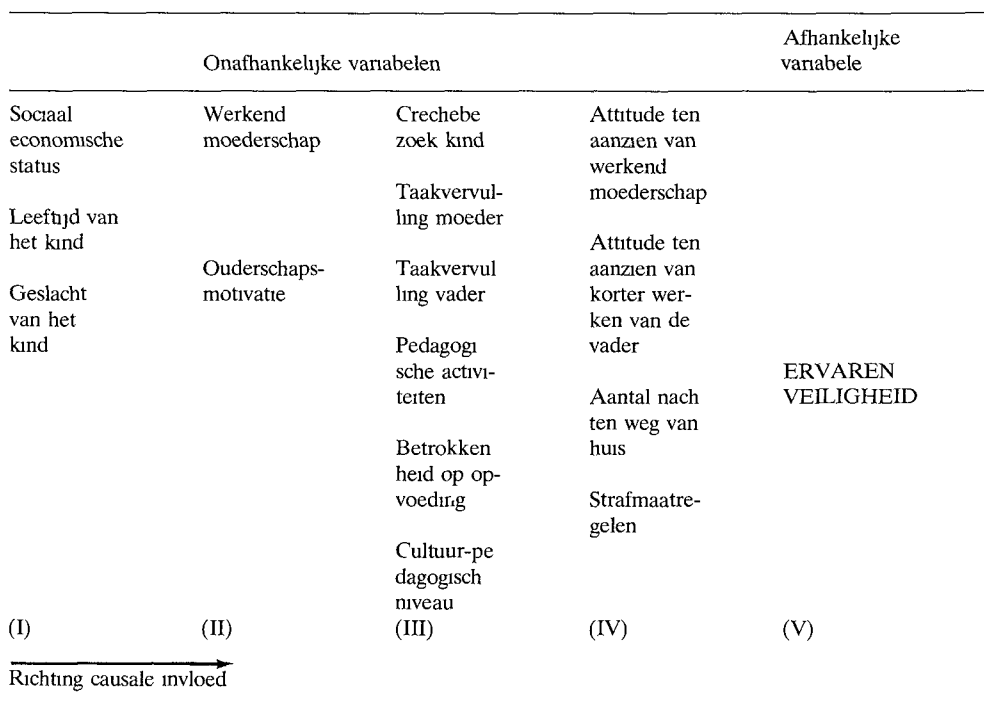
voldoende voor verder onderzoek met de nieuwe schaal Gewerkt is verder met een somscore over de 8 items De nieuwe variabele kan worden gekarakteriseerd als een maat voor de intensiteit van ouder-schapsmotieven, waarbij lage scores wijzen op sterkere motieven dan hoge scores

- 3 *Strafgedrag van de ouders ten aanzien van hun kind* Dit strafgedrag werd door een tweetal vragen geoperationaliseerd, te weten een vraag naar de frequentie van straffen door het *kind alleen te laten* (bijvoorbeeld in een ander vertrek) en een vraag naar het voorkomen van straffen door *liefdesonthouding* ('love withdrawal') Bowlby (1975, blz. 388) beschouwt deze twee vormen van straffen als mogelijk van invloed op de gehechtheidsontwikkeling In het onderzoek werd verder gewerkt met de variabele *strafmaatregelen*, een somscore over deze twee indicatoren Hoge scores op deze variabele duiden op een spaarzamer gebruik van bestraffingstechnieken die een ontwikkeling in de richting van angstige gehechtheid mogelijk bevorderen, lage scores

op een frequenter gebruik van deze technieken

3.5 Samenvattend overzicht van de onderzochte variabelen

In Figuur 1 zijn de tot dusver besproken variabelen overzichtelijk samengevat Toegevoegd zijn mogelijk belangrijke basisvariabelen als *sociaal-economische status* (SES), *leeftijd van het kind* en *geslacht van het kind*, die in een onderzoek als dit niet zonder meer buiten beschouwing kunnen blijven Zij werden overigens reeds geïntroduceerd in paragraaf 2 De variabelen die tot de andere clusters behoren zijn alle direct of indirect ontleend aan theoretische opvattingen betreffende opvoedingsmilieu en gehechtheid die eerder in paragraaf 1 zijn geïntroduceerd en aldaar kort werden besproken In het schema komt tot uiting dat het in dit onderzoek geoperationaliseerde aspect van gehechtheid, ervaren veiligheid in potentieel bedreigende situaties, kan worden beschouwd als een variabele die op grond van theoretische overwegingen (gedeeltelijk) afhankelijk is van de in Figuur 1 in de clusters II

Figuur 1 Schematisch overzicht van de relatie tussen ervaren veiligheid en diverse clusters onafhankelijke variabelen

tot en met IV gespecificeerde onafhankelijke variabelen

De relaties tussen de diverse variabelen zijn niet verder door lijnen aangegeven om de indruk te vermijden dat in deze exploratieve fase van het onderzoek naar het gehechtheidsverschijnsel (veel) meer is te realiseren dan het formuleren van een aantal globale verwachtingen. Wel zijn de diverse onafhankelijke variabelen zodanig gerangschikt dat van links naar recht gesproken kan worden van een zwakke causale ordening tussen de diverse clusters, aangegeven door een pijl. Zo is er van uitgegaan dat variabelen als sociaal-economisch milieu, leeftijd en geslacht van het kind exogeen van aard zijn en niet door de andere variabelen worden beïnvloed. Werkend moederschap en ouderschapsmotivatie zijn als variabelen beschouwd die sterker en eerder de erna volgende variabelen zullen hebben beïnvloed dan omgekeerd. De taak- en rolverdeling in het gezin, i.c. de taakvervulling door de vader zal ons inziens eerder invloed ondergaan van het werkend moederschap dan omgekeerd. Eenzelfde redenering geldt voor de relatie tussen de ook in de tijd gezien meer primaire ouderschapsmotivatie en variabelen als betrokkenheid op de opvoeding en cultuur-pedagogisch niveau, die op hun beurt weer een meer primair karakter dragen dan bijvoorbeeld concrete opvoedingsmaatregelen. Tenslotte is er van uitgegaan dat de attitude ten aanzien van het buitenshuis werken van de moeder en de attitude ten aanzien van het korter werken van de vader ten behoeve van de opvoeding gevormd worden door ervaringen met de bestaande werkverdeling in het gezin en door de meer fundamentele pedagogische attitudes van de ouders.

4 Resultaten

Voor de analyse van de relatie tussen ervaren veiligheid en de diverse, in Figuur 1 gespecificeerde, onafhankelijke variabelen werd gebruik gemaakt van *multiple regressie-analyse*⁵. De centrale vraagstelling laat zich immers formuleren als: hoe en in welke mate is de variatie in ervaren veiligheid terug te voeren op variatie in (combinaties van) de onafhankelijke variabelen. Bij de analyse zal het accent meer worden gelegd op een beschrijvend dan op een toetsend gebruik van de techniek. Een gebruiksvorm die zich laat rechtvaardigen met

het oog op de exploratieve fase van het onderzoek en die ook door Kerlinger & Pedhazur (1973, blz. 49) wordt aanbevolen. Voor 'modeltoetsing' achtten wij ons in dit onderzoeksstadium nog niet adequaat toegerust. (Geïnteresseerden kunnen de correlatiematrix waarop de navolgende analyses zijn gebaseerd, bij de auteurs opvragen).

Teneinde een zo compleet mogelijk beeld te verkrijgen van de relaties tussen ervaren veiligheid (als afhankelijke of 'criterium' variabele) en de diverse onafhankelijke variabelen (of 'predictoren') werd in eerste instantie een *stapsgewijze* multiple regressie-analyse uitgevoerd met als enige restrictieve voorwaarde dat een onafhankelijke variabele voor opname in de predictor-set tenminste een F-waarde van 0,1 moest bereiken. De stapsgewijze procedure heeft als eigenschap dat de eerst gekozen predictor de onafhankelijke variabele is met de hoogste correlatie met ervaren veiligheid, de als tweede gekozen onafhankelijke variabele is degene met de hoogste (gekwadrateerde) partiële correlatie met ervaren veiligheid, etc. (dus na uitpartialisering van de al opgenomen predictor(en)), (zie bijvoorbeeld Chatterjee & Price, 1977, blz. 201). Uit het in Tabel 3 weergegeven *eindresultaat* van de stapsgewijze analyse blijkt dat twee van de potentieel verklarende variabelen, het aantal nachten weg van huis en het geslacht van het kind, zelfs de als minimum vereiste F-waarde van 0,1 niet bereikten. De overige dertien verklaren tezamen een kleine 14% van de variantie (de multiple R van 37 is overigens significant). De gegevens in Tabel 3 maken duidelijk dat alleen de eerste vier variabelen een rol van enige betekenis spelen. In het rechter gedeelte van de tabel wordt dit geïllustreerd door het feit dat de eerste vier variabelen tezamen ongeveer 10% variantie verklaren, terwijl de resterende negen slechts 4% daaraan toevoegen. In het linker gedeelte van de tabel zijn tevens de resultaten vermeld met betrekking tot de toetsing van de significantie van de afzonderlijke standaardpartiele regressiecoëfficiënten (bêta's)⁶. Deze coëfficiënten maken het mogelijk het effect van de diverse onafhankelijke variabelen onderling direct te vergelijken. Toetsing van de afzonderlijke coëfficiënten wees uit dat bij deze stapsgewijze procedure slechts twee onafhankelijke variabelen, *betrokkenheid op de opvoeding* en *werkend moederschap*, een verklarende waarde hebben die niet toevallsbepaald mag

worden genoemd. Deze beide variabelen zijn echter van cruciaal belang voor het onderzoek en de theoretische onderbouwing van de vraagstelling. Betrokkenheid op de opvoeding is de belangrijkste indicator voor de kwalitatieve dichtheid van het opvoedingsmilieu, werkend moederschap is een belangrijke indicator voor de kwantitatieve dichtheid. In overeenstemming met het teken van de bijbehorende regressiecoëfficiënten (resp. .21 en -.24) luidt de interpretatie: naarmate ouders er toe neigen hun betrokkenheid op de opvoeding van hun kinderen wat meer te relativiseren stijgt de door het kind ervaren veiligheid. Ook het buitenshuis werken van de moeder lijkt samen te gaan met een grotere mate van ervaren veiligheid. Hoewel de samenhang in deze richting kan worden geïnterpreteerd dient onmiddellijk te worden toegevoegd dat het om niet meer dan een zwakke relatie gaat.

Het is niet ongunstig dat ervaren veiligheid niet of nauwelijks lijkt samen te hangen met de leeftijd van het kind of de sociaal-economische

status van de ouders (de bèta's zijn resp. -.03 en -.07). Behalve een geslachtsonafhankelijk kenmerk lijkt de door ons gemeten gehechtheidsdimensie dus ook onafhankelijk van leeftijd en S.E.S. te zijn. De in Tabel 3 vermelde resultaten wijzen verder uit dat het bezoeken van een kinderdagverblijf, crèche, e.d. nauwelijks enige invloed lijkt te hebben op de door het kind ervaren veiligheid. Een bevinding die correspondeert met resultaten die Kagan et al. (1978) rapporteerden op basis van een omvangrijk onderzoek naar de invloed van crèches op vroegkinderlijke ontwikkeling. Ook deze onderzoekers konden geen uitgesproken effecten van crèchebezoek op gehechtheidsontwikkeling signaleren. Het (voor)oordeel dat crèches en soortgelijke instellingen negatieve effecten zouden uitoefenen op de emotionele band tussen ouders en kind kon in beide onderzoeken dus niet worden bevestigd.

Bij de stapsgewijze procedure lag het accent op het opsporen van de 'beste' uit de reeks potentieel verklarende variabelen. Uitgaande

Tabel 3 *Overzicht van de belangrijkste resultaten van de stapsgewijze multiple regressie van ervaren veiligheid op de diverse onafhankelijke variabelen*

Variabele	B	Stand- daard- fout B	Bèta	F	p <	R	R ²	R ² -toe- name
Betrokkenheid op opvoeding	.03	.01	.21	5.67	.05	.184	.034	.034
Pedagogische activiteiten	.07	.04	.16	3.64	-. ¹⁾	.229	.053	.019
Werkend moederschap	-.34	.13	-.24	7.03	.01	.265	.070	.018
Attitude t.a.v. korter werken vader	-.10	.06	-.12	2.28	--	.308	.095	.025
Crèchebezoek e.d. kind	.08	.10	.07	.66	--	.328	.107	.012
Attitude t.a.v. werkende moeder	-.06	.05	-.11	1.53	--	.339	.115	.008
Taak vader	.03	.02	.09	1.39	--	.352	.124	.009
Cultuur-pedagogisch niveau	-.03	.06	-.05	.33	--	.356	.127	.003
Frequentie strafmaatregelen	.03	.06	.05	.32	--	.360	.130	.003
Ouderschaps-motivatie	.01	.01	.06	.51	--	.363	.132	.002
S.E.S.	-.03	.04	-.07	.53	--	.367	.135	.003
Taak moeder	-.01	.02	-.03	.17	--	.369	.136	.001
Leeftijd kind	-.00	.01	-.03	.11	--	.370	.137	.001

R = .37 F = 1.85 (p < .05) R² = .14

¹⁾ - : p > .05

van de in Figuur 1 geschetste zwakke causale ordening tussen de diverse (clusters van) onafhankelijke variabelen werd vervolgens een *hierarchical*⁷ multiple regressie-analyse uitgevoerd (cf. Nie, Hull, Jenkins, Steinbrenner & Bent, 1975, blz. 336 & 344-345, Van Knippenberg & Siero, 1980, blz. 29). De in Tabel 4 vermelde resultaten lopen in zoverre parallel met de gegevens van de stapsgewijze analyse dat de vier meest prominente variabelen hun positie hebben behouden. Naast *werkend moederschap* en *betrokkenheid op de opvoeding* blijken nu echter ook *pedagogische activiteiten* en de *attitude ten opzichte van het korter werken van de vader* een significante bijdrage te leveren aan de voorspelling van ervaren veiligheid. De overige variabelen, waarvan reeds eerder geconstateerd werd dat ze tezamen slechts 4% variantie verklaarden, zijn uit de vergelijking verdwenen. De proportie verklaarde variantie (R^2) is derhalve gezakt tot ongeveer 10% (de multiple R van .31 is overigens duidelijk significant). Voor de volledigheid werd ook nagegaan of elk van de vier predictoren aan deze 10% een niet-toevallige bijdrage leverde. In het rechter gedeelte van Tabel 4 is te zien dat elk een significante, zij het geringe, bijdrage leverde van rond de 2.5% (zie bijvoorbeeld Nie et al., 1975, blz. 337-338, voor de toetsingsprocedure). Gemeten naar de hoogte van de β 's is de relatieve bijdrage van werkend moederschap enigszins verminderd. Betrokkenheid op de opvoeding is nu de variabele met de hoogste relatieve bijdrage. In overeenstemming met het teken van de coëfficiënten luidt de interpretatie van de bijdrage van de twee 'nieuwkomers' als volgt: de negatieve re-

latie van de *attitude ten opzichte van het korter werken van de vader* met ervaren veiligheid ($\beta = -.16$) verwijst naar een (zwakke) tendens tot het samengaan van een grotere mate van ervaren veiligheid met een minder uitgesproken voorkeur van de moeder voor parttime werk van de vader met het oog op (eventueel gunstige effecten voor) de opvoeding. Hoewel de moeders als groep wel geporteerd zijn voor het korter werken van hun echtgenoot – ruim 80% vindt dit zelfs gunstig tot zeer gunstig (Tavecchio & Van IJzendoorn, 1982) – lijken de moeders van meer veilig gehechte kinderen daarn toch wat minder voordelen te zien. Met betrekking tot *pedagogische activiteiten* ($\beta = .16$) is een mogelijke interpretatie dat kinderen uit gezinnen waar de vader een wat actievere rol speelt, er toe neigen zich minder veilig gehecht te voelen dan kinderen uit gezinnen waar een meer traditionele 'pedagogische rolverdeling' heerst. Het effect van deze twee aan vadergedrag gerelateerde variabelen lijkt dus tegengesteld aan de hierboven gegeven interpretatie van de effecten van werkend moederschap en betrokkenheid op de opvoeding. De portee van deze interpretatie was immers dat een 'verdunding' van het opvoedingsmilieu zou kunnen leiden tot veiliger gehechtheidsvormen. Wellicht heeft de vader als mogelijke 'verdunner' niet zonder meer een eenduidig positieve invloed op de gehechtheidsontwikkeling van het kind, dit overigens in tegenstelling tot hetgeen onderzoek van Lamb, Kotelnick en anderen naar de rol van de vader suggereert (cf. Lamb, 1976). De resultaten uit dit survey-onderzoek zouden er op kunnen wijzen dat de rol van de vader in de gehechtheidsontwikke-

Tabel 4 Overzicht van de *hierarchical* multiple regressie van ervaren veiligheid op de belangrijkste onafhankelijke variabelen

Vanabele	B	Stan daard- fout B	Bêta	F	p <	R	R ²	R ² toename	F	p <
Werkend moederschap	-.24	.11	-.17	4.57	.05	.156	.024	.024	4.27	.05
Betrokkenheid op opvoeding	.03	.01	.21	6.88	.01	.222	.049	.025	4.45	.05
Attitude t a v korter werken vader	-.13	.06	-.16	4.55	.05	.269	.072	.023	4.09	.05
Pedagogische activiteiten	.07	.04	.16	4.05	.05	.309	.095	.023	4.09	.05
R = .31 F = 4.24 (p < .005) R ² = .10										

ling van belang is en wellicht enigszins anders geïnterpreteerd moet worden dan in de recente onderzoeksliteratuur naar voren komt. Heeft Parke (1979, blz. 579) misschien gelijk als hij over de actievare vader opmerkt: "Too often 'more' is equated with 'improvement'", however, in many families, increased father participation may cause conflict and disruption as a result of the threat to well-established and satisfying role definitions". In paragraaf 5 komen we nog terug op de rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling.

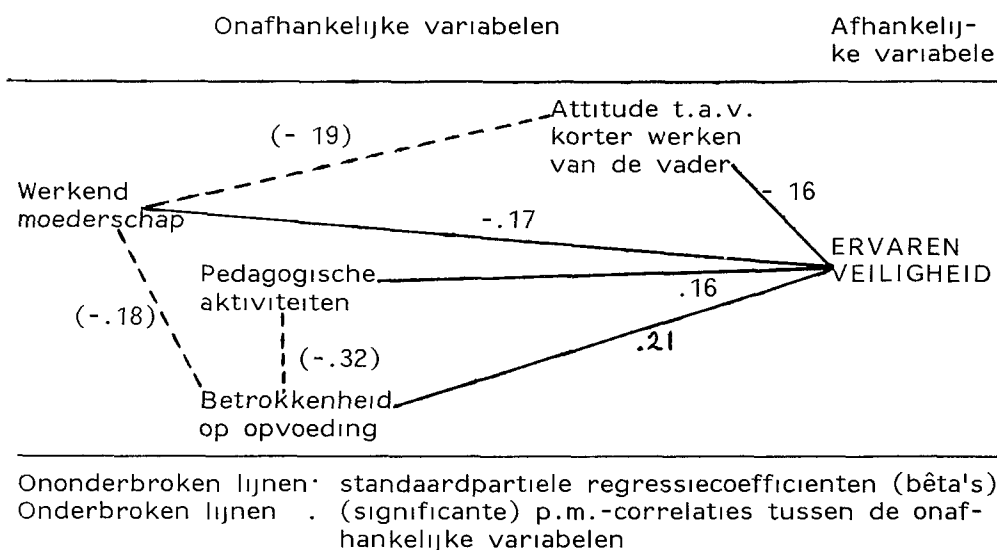
Evaluatie van het in Figuur 1 gepresenteerde schema aan de hand van de hiervoor besproken hiërarchische analyse leidt tot een patroon als weergegeven in Figuur 2. In deze figuur is het oorspronkelijke schema slechts met moeite terug te vinden. Het eerste cluster onafhankelijke variabelen met 'basiskenmerken' als geslacht, leeftijd en SES is geheel verdwenen. Op zich overigens geen ongunstig uitgangspunt voor de bestudering van gehechtheid. Het in Figuur 2 geschetste patroon, gebaseerd op het eindresultaat van de hiërarchische analyse, bevat enkele globale aanwijzingen met betrekking tot de context en relevantie van meer gedetailleerd vervolgonderzoek. Het onderzoek naar de invloed van het buitenshuis werken van de moeder op de gehechtheidsontwikkeling van het kind, dat binnen het kader van dit project wordt uitgevoerd (cf. Goossens, 1980) vindt

bijvoorbeeld in de in Figuur 2 vermelde relaties zeker enige steun voor de hypothese dat werkend moederschap op zichzelf gezien geen negatieve effecten op deze ontwikkeling behoeft uit te oefenen⁸.

5 Discussie en conclusies

De resultaten van dit onderzoek zijn mede gezien de beperkingen van de gebruikte dataverzamelmethode (zie par. 1) uiteraard slechts zeer voorlopig. Zij hebben bovendien betrekking op niet meer dan een gedeelte van de in de survey verzamelde gegevens. In het onderzoek werd getracht enkele aspecten van de complexe relatie tussen (kwalitatieve en kwantitatieve) dichtheid van het opvoedingsmilieu en gehechtheidsontwikkeling te bestuderen, voorzover dit gezien de opzet en de gebruikte meetinstrumenten mogelijk was.

Wat de resultaten betreft vormen de in Figuur 2 schematisch weergegeven relaties tussen ervaren veiligheid en enkele mogelijk relevante onafhankelijke variabelen het belangrijkste uitgangspunt voor de discussie. Het schema suggereert dat de in dit onderzoek geoperationaliseerde dimensie van gehechtheid, ervaren veiligheid in potentieel bedreigende situaties, op enigerlei wijze verband houdt met het al dan niet buitenshuis werken van de moeder, de

Figuur 2 Gereduceerd schema als resultaat van de multiple hiërarchische regressie-analyse

mate van betrokkenheid van de ouders op de opvoeding, de rolverdeling ten aanzien van bepaalde pedagogische activiteiten en de attitude van de moeder ten opzichte van een intensievere participatie van de vader aan de opvoeding. De richting van de, overigens zwakke, relaties suggereert verder dat meer ervaren veiligheid wat vaker samengaat met werkend moederschap en een enigszins relativerende opvoedingsattitude, dit in overeenstemming met de in paragraaf 1 in voorzichtige bewoordingen gestelde verwachting. Hiermee is een voorlopig antwoord geformuleerd op de eerste twee aan het eind van paragraaf 1 gestelde onderzoeksvragen. Als kanttekening bij dit voorlopige antwoord zij er op gewezen dat het zeker *geen steun verleent aan de vigerende (voor)oordelen betreffende de negatieve effecten van werkend moederschap op de emotionele ontwikkeling van het kind*.

Het antwoord op de derde onderzoeksvraag is minder eenduidig. Waar de resultaten enerzijds suggereren dat kwalitatieve en kwantitatieve 'verdunding' van het opvoedingsmilieu door het kind ervaren veiligheid niet ongunstig beïnvloedt, lijkt anderzijds de rol van de vader als potentieel 'verdunner' van dat milieu niet zonder meer positief effect te sorteren. Immers, gelet op het teken van de in Figuur 2 vermelde regressiecoëfficiënten, zouden vaders die zich wat minder bemoeien met bepaalde pedagogische activiteiten (als knuffelen, stoeien, voorlezen) en wier vrouwen een grotere participatie (bijvoorbeeld door korter werken) van hun zijde aan de opvoeding niet zo sterk op prijs stellen, kinderen hebben met een grotere mate van ervaren veiligheid. Een onverwacht gegeven. Voor een nadere analyse van deze ambivalente gegevens werd gebruik gemaakt van de antwoorden op de in de enquête gestelde vraag of de kinderen *uitsluitend aan de moeder of ook aan de vader gehecht waren*. Het resultaat van deze analyse op een subgroep suggereert dat louter gehechtheid aan de moeder samen lijkt te hangen met de leeftijd van het kind, het pedagogisch activiteitsniveau van de vader en de door het kind ervaren veiligheid. De samenhang is verder van dien aard dat uitsluitend aan de moeder gehechte kinderen pedagogisch minder actieve vaders hebben, jonger zijn en minder veiligheid ervaren. Kinderen die naast de moeder ook aan de vader gehecht zijn (dit geldt overigens voor 70% van de kinderen) hebben *pedagogisch actievere vaders*, zijn wat

ouder en *ervaren meer veiligheid* (Van IJzenendoorn et al., 1980, blz. 87-88). Voldoende reden om ook de rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling nader onder de loupe te nemen (cf. Vergeer & Van IJzenendoorn, 1981).

Het antwoord op de laatste twee in de inleiding van dit artikel gestelde onderzoeksvragen moet voorlopig negatief zijn. Het al dan niet bezoeken van creches e.d. door het kind lijkt in de onderzochte groep niet samen te hangen met ervaren veiligheid. Eerder (zie 4) werd er op gewezen dat ook Kagan et al. (1978) geen duidelijke effecten van crechebezoek konden aantonen. Evenmin lijkt er een samenhang te bestaan tussen het aantal kortdurende separatie-ervaringen, zoals bijvoorbeeld elders overnachten tijdens een logeerpartij, en de door het kind ervaren veiligheid. In dit kader werd echter eerder opgemerkt dat kortdurende separaties van ingrijpender aard kunnen zijn dan een nachtje logeren bij oma en opa (denk aan ziekenhuis-opname e.d.). In het tweede survey-onderzoek dat bij deze groep wordt verricht in 1981 zal hieraan dan ook zeker aandacht worden besteed.

In meer algemene zin dient nogmaals te worden gewezen op de beperkte generaliseerbaarheid van de besproken resultaten. De door ons onderzochte groep kan niet worden beschouwd als een goed gelijkende dwarsdoorsnede uit de groep ouders met jonge kinderen, gezien de oververtegenwoordiging van hoger opgeleide ouderparen.

Tenslotte kan men zich afvragen of 10% verklaarde variantie met betrekking tot ervaren veiligheid een voldoende substantieel resultaat is. Natuurlijk willen we onze teleurstelling over het feit dat de theorie op een aantal punten sterkere verbanden suggereert dan empirisch in dit onderzoek konden worden aangetoond niet verhelen. De verwachtingen die men omtrent sterkte van verbanden mag koesteren en daarmee het criterium waarmee beoordeeld wordt of een bepaald percentage verklaarde variantie (te) gering zou zijn, zijn echter sterk afhankelijk van de wetenschappelijke stand van zaken op een onderzoeksgebied en de hoeveelheid verklaarde variantie is geen goede (en zeker niet de enige) indicator voor kwaliteit en nut van empirisch onderzoek (cf. Cohen, 1969, zie ook Hoogstraten, 1979). Vragen die zich hierbij voordoen betreffen dan de onderzoekstraditie, de diepgang van de theorievorming, het voorhanden zijn van instru-

menten om de belangrijkste variabelen zonder veel meetfouten te meten, e d Vanuit een dergelijk perspectief moet worden vastgesteld dat de gehechtheidstheorie nog voor een groot deel berust op klinische gegevens (Bowlby) en dat de onderzoekstraditie, zeker vanuit de pedagogiek, relatief kort is In het hier gerapporteerde survey-onderzoek zijn bovendien variabelen geoperationaliseerd die over het algemeen slechts in indirect verband met ervaren veiligheid kunnen staan, omdat ze op attitudinaal niveau gestueerd zijn Wellicht laat gehechtheid zoals deze tot uitdrukking komt in het gedrag van kinderen in potentieel bedreigende situaties, zich slechts maximaal verklaren op hetzelfde niveau, namelijk dat van *gedrag*, bijvoorbeeld van ouders die direct interacteren met het kind Hiermee is de cirkel gesloten en zijn we in ferte terug bij de aan het begin van dit artikel gemaakte opmerking over de noodzaak van observatiestudies bij onderzoek naar gehechtheidsverschijnselen

Noten

- 1 De door ons onderzochte groep kan worden omschreven als een populatie, waarin door nonrespons de respondenten zelf als behorend tot een willekeurige steekproef uit het potentieel aan proefpersonen kunnen worden beschouwd Door de nonrespons zijn de populatie-parameters uiteindelijk toch onbekend en deze kunnen via statistische inductie worden ingeschat, mits voldaan is aan de eis van aselechte keuze der respondenten In ons geval is dit natuurlijk nooit stringent logisch te bewijzen Wel is na een uitvoerige analyse van verschillen tussen snelle en trage respondenten aannemelijk gemaakt dat de onderzochte groep nauwelijks systematisch verschilt van de groep nonrespondenten ten aanzien van de belangrijkste variabelen (cf Van IJzendoorn et al, 1980, blz 93-99)
- 2 Zo is een test-hertest betrouwbaarheids-onderzoek onder 20 aselechte gekozen ouderparen verricht, en zijn niet-stabiele variabelen en items uit de verdere analyses verwijderd Ook werd uitgegaan van de interne consistentie van variabelen opgebouwd uit items die geacht worden een eendimensionele schaal te vormen Hier werd gebruik gemaakt van coefficient alpha als schatting van de ondergrens van de schaalbetrouwbaarheid Details omtrent de uitgevoerde betrouwbaarheidsanalyses zijn te vinden in Van IJzendoorn et al (1980, blz 58 e v)
- 3 Om antwoorden te verkrijgen die zoveel mogelijk met de werkelijkheid overeenkomen werden deze

vragen alleen aan de moeder gesteld Zij is immers degene die in verreweg de meeste gevallen een aanzienlijk frequenter en intensiever contact heeft met deze categorie zeer jonge kinderen dan de vader In een afzonderlijk artikel wordt overigens uitvoerig ingegaan op verschillen tussen vaders en moeders en de werkverdeling in het gezin (Tavecchio & Van IJzendoorn, 1982)

- 4 Gekozen is voor principale componenten-analyse vanwege het 'preparatieve' doel dat ermee beoogd werd, hoewel soms de nodige kritische kanttekeningen worden geplaatst bij deze analysemethode die weinig rekening houdt met meetfouten (cf Van der Zee, 1979, blz 114 e v) Overigens leverde een factor-analyse in engere zin praktisch dezelfde resultaten op
- 5 Het zal duidelijk zijn dat de onderzochte variabelen lang niet alle op metrisch niveau gemeten zijn Bekend is echter dat de p_m - coefficient, die de basis vormt van in dit onderzoek gehanteerde technieken als principale componenten-analyse en regressie-analyse een robuuste maat is schendingen van assumpties met betrekking tot meetniveau en normaliteit, mits niet te sterk, leiden tot betrekkelijk geringe fouten Zonder daar op deze plaats verder op in te kunnen gaan worden in de literatuur soortgelijke redeneringen aangetroffen met betrekking tot het gebruik van multiple regressie-analyse, waar de F-toets een zeer robuuste maat blijkt te zijn (cf Kerlinger & Pedhazur, 1973, blz 47-48) en het gebruik van factor-analyse (cf Kim & Mueller, 1978, blz 74)
- 6 Bij de bespreking van de resultaten ligt het accent op de standaardpartiele regressiecoëfficiënten (β 's) in plaats van op de (overigens wel in de tabellen vermelde) ruwe regressiegewichten (B 's) Deze keuze is gemaakt omdat de gewichten na standaardisatie onderling vergelijkbaar zijn, de ruwe gewichten weerspiegelen de verschillende meeteenheden die bij de diverse variabelen een rol spelen, waardoor onderlinge vergelijking veel moeilijker is De term partieel houdt in dat de coëfficiënten beschouwd worden als de correlatie tussen de betreffende onafhankelijke en afhankelijke variabelen, onder voorwaarde dat de invloed van alle overige onafhankelijke variabelen constant wordt gehouden
- 7 Volgens het principe van de hiërarchische regressie worden de in het schema gepresenteerde clusters variabelen trapsgewijze in de regressievergelijking ingevoerd, zodat naast de 'directe' effecten van de onafhankelijke variabelen ook hun 'indirecte' effecten op ervaren veiligheid kunnen worden geschat De hiërarchische procedure weerspiegelt op deze wijze de totale invloed van de diverse onafhankelijke variabelen In combinatie met de keuze voor een hiërarchische analyse werd tevens als restrictieve voorwaarde aangehouden dat de onafhankelijke variabelen de .05 significantiedrempel voor opname in de vergelijking dien-

den te overschrijden. Overigens is gekozen voor een combinatie van stapsgewijze en hiërarchische regressie-analyse (cf. Nie et al., 1975, blz. 345), dat wil zeggen: de clusters werden steeds volgens de in het schema gegeven volgorde ingevoerd, maar per cluster werden de predictoren stapsgewijze geselecteerd. Overigens leiden beide analysevormen tot dezelfde regressiegewichten en multiple R, alleen de opbouw van R^2 (de proportie verklaarde variantie) verschilt doorgaans enigszins.

- 8 De uitgevoerde regressie-analyses zijn overigens gebaseerd op de vooronderstelling van afwezigheid van curvilineariteit en interactie-effecten (de zgn. lineair-additieve benadering). Daartoe uitgevoerde toetsen rechtvaardigen deze aanname (zie Van IJzendoorn et al., 1980, blz. 115-120).

Literatuur

- Ainsworth, M. D. S., M. C. Blehar, E. Waters & S. Wall, *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale (N.J.): Erlbaum, 1978.
- Bernstein, B. & W. Brandis, Social class differences in communication and control. In: W. Brandis et al., *Social class, language and communication*. London, 1970.
- Bowlby, J., *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*. Harmondsworth: Penguin, 1971².
- Bowlby, J., *Attachment and loss. Vol. II: Separation, anxiety and anger*. Harmondsworth: Penguin, 1975².
- Chatterjee, S. & B. Price, *Regression analysis by example*. New York: John Wiley & Sons, 1977.
- Cohen, J., *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. New York: Hillsdale, 1969.
- Ende, H. van den & M. Verhoef, *Inductieve statistiek voor gedragswetenschappen. Een kritische inleiding*. Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier, 1973.
- Goossens, F. A., Werkende moeders en attachment. In: M. H. van IJzendoorn et al., *Empirisch- en historisch-pedagogisch onderzoek naar attachment*. Leiden: Vakgroep wijsgerige en empirische pedagogiek, 1980.
- Hoogstraten, J., *De machteloze onderzoeker. Voetangels en klemmen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam: Boom, 1979.
- IJzendoorn, M. H. van, L. W. C. Tavecchio & J. Reijngoud, *Prolegomena tot een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment*. Leiden: Vakgroep wijsgerige en empirische pedagogiek, 1979.
- IJzendoorn, M. H. van & L. W. C. Tavecchio, *Empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment: een meta-theoretische en empirische terreinverkenning*. Leiden: Vakgroep wijsgerige en empirische pedagogiek, 1979.
- IJzendoorn, M. H. van, Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind, *Pedagogische Studien*, 1979, 56, 358-368.
- IJzendoorn, M. H. van, Enkele uitgangspunten van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment, *Pedagogisch Tijdschrift*, 1980, 5, 93-107.
- IJzendoorn, M. H. van, L. W. C. Tavecchio, F. A. Goossens & C. R. M. Souverein, *Empirisch- en historisch-pedagogisch onderzoek naar attachment*. Leiden: Vakgroep wijsgerige en empirische pedagogiek, 1980.
- Jansen, K., *Attachment bij tweelingen*. Leiden: Doctoraalscriptie, Vakgroep wijsgerige en empirische pedagogiek/Vakgroep orthopedagogiek, 1980.
- Kagan, J., R. B. Kearsley & Ph. R. Zelazo, *Infancy: Its place in human development*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1978.
- Kerlinger, F. N. & E. J. Pedhazur, *Multiple regression in behavioral research*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1973.
- Kim, J. & C. W. Mueller, *Factor analysis: Statistical methods and practical issues*. Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences, series no. 07-014. Beverly Hills and London: Sage Publications, 1978.
- Klaus, M. H. & J. H. Kennell, *Maternal-infant bonding*. Saint Louis: Mosby, 1976.
- Knippenberg, A. van & F. Siero, *Multivariate analyse. Beknopte inleiding en toepassingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- Lamb, M. E. (Ed.), *The role of the father in child development*. New York: Wiley, 1976.
- Meijnen, G. W., *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977.
- Nie, N. H., C. H. Hull, J. G. Jenkins, K. Steinbrenner & D. H. Bent, *SPSS, Statistical Package for the Social Sciences, second edition*. New York: McGraw-Hill, 1975.
- Nunnally, J. C., *Psychometric theory*. New York: McGraw-Hill, 1978².
- Out, J. J. & P. Zegveld, Motivatie voor ouderschap: een onderzoek. In: R. Veenhoven & E. van der Wolk (Eds.), *Kiezen voor kinderen?* Amsterdam/Assen: Intermediair/Van Gorcum, 1977.
- Parke, R. D., Perspectives on father-infant interaction. In: J. D. Osofsky (Ed.), *Handbook of infant development*. New York: John Wiley & Sons, 1979.
- Rupp, J. C., *Opvoeding tot schoolweerbaarheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1969.
- Schneewind, K. A. & A. Engfer, *Der FSE: ein Fragebogen zur Erfassung selbstperzipierter elterlicher Erziehungseinstellungen*. Arbeitsbericht 9 des EKB-Projektes von der Universität Trier, 1976.
- Tavecchio, L. W. C. & M. H. van IJzendoorn, Verslag van een vooronderzoek naar gehechtheidsrelaties tussen kind en ouders. In: M. H. van IJzendoorn &

- L W C Tavecchio, *Empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment* Leiden Vakgroep wijsge en empirische pedagogiek, 1979
- Tavecchio, L W C & M H van IJzendoorn, Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen een onderzoek naar man- vrouw verschillen in het hedendaagse gezin *Bevolking en Gezin*, 1982 (in druk)
- Vergeer, M M & M H van IJzendoorn, Naar een symmetrisch gezin De rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling van het jonge kind, *Psychologie en Maatschappij*, 1981, 16, 340-365
- Westerlaak, J M van, J A Kropman & J W M Collans, *Beroepenklapper* Nijmegen Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1975
- Young, M & P Wilmott, *The symmetrical family A study of the work and leisure in the London region* London Routledge & Kegan Paul, 1973
- Zee, H van der, *Data-analyse Een wegwijzer voor onderzoekers en gebruikers van onderzoek* Amsterdam Boom, 1979
- Zeller, R A & E G Carmines, *Measurement in the social sciences The link between theory and data* Cambridge Cambridge University Press, 1980

promoveerde in 1977 op een methodologische studie over het meten van onderwijsgedrag in de lichamelijke opvoeding Hij publiceerde o a over lichamelijke opvoeding, de meting van onderwijsgedrag en meetinstrumentontwikkeling, en is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Wijsge en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit te Leiden

M H van IJzendoorn (1952) studeerde pedagogiek en promoveerde in 1978 op een onderzoek naar de samenhang van moraliteit en cognitie met politiek bewustzijn Hij publiceerde o a over theoretisch-pedagogische en theoretisch-psychologische onderwerpen en is als hoogleraar theoretische en historische pedagogiek verbonden aan de vakgroep Wijsge en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit te Leiden

Adres Vakgroep Wijsge en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit te Leiden, Schuttersveld 9 (5e verdieping) 2316 XG Leiden

Curricula vitae

L W C Tavecchio (1946) studeerde psychologie en

Manuscript aanvaard 14-9-'81